

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De ə-naklank in het Limburgs: Verspreiding, fonetiek, verklaring

Vaan, M.A.C. de

Citation

Vaan, M. A. C. de. (2008). De ə-naklank in het Limburgs: Verspreiding, fonetiek, verklaring. *Jaarboek Van De Vereniging Voor Limburgse Dialect- En Naamkunde*, 10, 61-80. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14131>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14131>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De ə-naklank in het Limburgs:
Verspreiding, fonetiek, verklaring¹

1. INLEIDING

In de volgende zinnen kan het onderstreepte woord in een deel van de Limburgse dialecten worden uitgesproken zoals in de onderstaande Echtse zinnen of met een extra -ə ('stomme e') aan het wordeinde:

't Paerd stuit oppe stal en 't stuit inne stal.

Woróm?

'Nen hampeleman, dae kintj 'r niks van.

Waat zitj dao-in?

Det ich toes bön.

Wie oud is 't den noe?

Wil-se een ei?

Ich ligk in 't hui.

Ich vinj 't werm. – Werm?

De taalkundige term voor de extra -ə is *paragogische -ə*, maar in de volksmond en in eerdere publicaties in het Nederlands wordt er ook als e-naklank of e-naslag aan gerefereerd. Omwille van de toegankelijkheid van dit artikel, en omdat 'naslag' te weinig specifiek is, zal ik in het vervolg de term ə-naklank gebruiken. Het gaat om het volgende verschijnsel:

Het toevoegen van -ə aan het wordeinde van een sleptonig woord dat eindigt op *j, w, l, m, n, r*, een (meestal lange) klinker of een tweeklank. Dat woord staat meestal aan het zinseinde of voor een spreekpauze.

Het gebied waarin de ə-naklank momenteel voorkomt beslaat ruwweg het centrale gedeelte van Nederlands-Limburg (tussen Roggel en Reuver in het noorden, en Stein, Geleen en Brunssum in het zuiden) met een kleine overloop naar Belgisch-Limburg (tussen Maaseik en Molenbeersel), en de Duitse Selfkant. Daarnaast is hij ook aangetroffen in het noordoosten van de Belgische provincie Luik, in Aubel, Eupen en omgeving.

Hoewel het een interessant verschijnsel betreft waaraan sprekers uit het bewuste gebied voor andere Limburgers ook duidelijk te herkennen zijn, is er niet veel taalkundige studie naar verricht. Voor zowel de taalbeschrijver als de taalhistoricus biedt dit onderwerp nog een aantal open vragen en opgaven:

(1) In welk gebied komt de ə-naklank precies voor? De kern van het gebied is wel aan te geven, maar de randplaatsen (nog) niet. Bestaat er een scherpe scheiding tussen de gebieden met en zonder naklank, of zijn er overgangsgebieden?

(2) Er is een kerngroep van woorden die in het hele gebied de ə-naklank vertonen, maar daarnaast zijn er deelgebieden waarin een nog grotere groep

¹ Uitwerking van mijn lezing *En? Waat noe? De ə-naklank in Echt en daarbuiten* tijdens het 33^e congres van de VLDN, 24 november 2007, te Echt. Met dank aan Ronny Keulen voor het vervaardigen van de twee kaartjes bij dit artikel.

woorden vatbaar is voor de ə-naklank. Wat is de oorzaak van deze verschillende verdeling van varianten?

(3) Ook binnen het dialect van een dorp kunnen verschillen in het gebruik van de ə-naklank worden opgemerkt, zie Bakkes (1996). Het blijkt dat de oudere generatie de naklank consequenter en vaker gebruikt dan de middelste generatie, en die weer vaker dan de jongste. Op die manier wordt de ə-naklank ook een interessant studie-object voor sociolinguïsten.

(4) De ə-naklank is snel uit het Limburgse taalgebruik aan het verdwijnen. De jongste generaties gebruiken hem nauwelijks nog. Voor taalkundigen verdwijnt daarmee een lokale variatie in taal – en nog wel een die ook vergeleken met andere talen uiterst zeldzaam is. Om een aantal openstaande vragen te beantwoorden is het dus zaak om er zo snel mogelijk een grondige studie aan te wijden.

(5) Hoe is de ə-naklank taalhistorisch ontstaan? Het Limburgs kent een systeem van twee toonaccenten, de stoottoon (toonaccent 1) en de sleптоon (toonaccent 2), en de ə-naklank is aan de sleптоon gebonden. Een binair contrast tussen twee toonaccenten bestaat ook in andere talen, zoals het Noors, Zweeds, Litouws, Sloveens en Servo-Kroatisch. Maar dat er ‘zomaar’ een extra -ə ontstaat is niet gebruikelijk.

2. PLAATSELIJKE STUDIES

Hieronder volgt een chronologisch overzicht van losse uitlatingen en gerichte studies over de ə-naklank. Het gaat om publicaties tussen 1844 en heden; aan het eind zal ik een kort verslag geven van mijn speurtocht in Echt.

In 1844 schrijft de Roermondenaar Charles Guillon een korte volkskundige tekst die in 1846 onder de titel ‘Roermonder Tongval’ in de Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren wordt gepubliceerd. Bakkes (1993) heeft de originele tekst opnieuw toegankelijk gemaakt en wijst expliciet (p. 63) op de drie gevallen van ə-naklank in Guillon’s tekst: *ei groot gaat ... wo waal ei gans hoes in kan staune* ‘een groot gat ... waar wel een heel huis in kan staan’, *det ... die koel door tjwee groote Reuse sol gegrave seene* ‘dat ... die kuil door twee grote reuzen gegraven zou zijn’, en *wo de heuvels van gekomme seene* ‘waar de heuvels door ontstaan zijn’. In deze drie gevallen staat de naklank na een woord met een lange klinker, wat zoals Bakkes aangeeft in het huidige Roermonds niet meer mogelijk is.

Een van de oudste dialectstudies is Mertens (1885) over het dialect van Grathem en omstreken. Daarin wordt reeds gewag gemaakt van de ə-naklank (p. 210): “men zegt b.v. niet kortaf *Jan, man, bal*, maar *Janne, manne, balle*, eene ware foltering voor de oorzaken van menschen, die daaraan niet gewoon zijn.” Nadere mededelingen geeft Mertens helaas niet.

In zijn studie over het gebied tussen Düsseldorf en Aken grenst Theodor Frings (1913: 8) heel precies het aan Nederland grenzende deel van het Rijnland af waarin de ə-naklank in zijn tijd voorkwam; ik heb het op kaart 1 (blz. 69) aangegeven. Helaas geeft Frings geen voorbeelden van woorden of zinnen. Het *Rheinisches Wörterbuch* (Müller e.a. 1928-1971) bevestigt dat de ə-naklank in de Selfkant en de plaatsen ten westen van Heinsberg bekend is. Het aantal gevallen is klein (mijn zoekactie was ook niet uitputtend) maar laat geen twijfel: in ‘bijl’ (Karken, Heinsberg, Erpen, Bocket), ‘ei’ (ten westen van Laffeld, Heinsberg en Kempen), ‘man’ (Selfkant), ‘mei’ (Selfkant) en ‘wijn’ (Selfkant) is de naklank aangegeven.

Een eerste gedetailleerde fonologische behandeling van het verschijnsel staat in Welter’s studies over Eupen en omgeving (Welter 1929: 17 en 1933: 62-65). Volgens Welter worden in Eupen en het naburige Membach – maar niet in de overige

dialecten van zijn onderzoeksgebied, zoals bijv. Montzen – sleeptonige woorden met korte klinker of *i*; *u*; *e*; *o*: plus resonant van een extra -e voorzien. Onder de vele voorbeelden die hij geeft zijn o.a. *tam*, *man*, *hel* ‘hard’, *zon* ‘zoon’, *liem* ‘lijm’, *voel* ‘vuil’. Ook woorden met een lange hoge klinker of een tweeklank aan het wordeinde vertonen de ə-naklank: *bie* ‘bij’, *noew* ‘nu’, *dow* ‘dauw’, *klei* ‘klei’, etc. Een derde groep woorden met naklank is die van de eenlettergrepige infinitieven van onregelmatige werkwoorden: ‘zijn’, ‘zien’, ‘gaan’, ‘staan’, ‘slaan’, ‘doen’, en daarnaast ook de in Eupen eenlettergrepige infinitieven ‘jagen’ (*jaan*), ‘dragen’ (*draan*), ‘zeggen’ (*zaan*) en ‘hebben’ (*haan*). Ten slotte merkt Welter op dat de -ə alleen gerealiseerd wordt voor een spreekpauze of op een prominente positie in de zin (“bevorzugte Satzstellung”), maar niet in het midden van een zin.

Weijnen (1936: 79) meldt dat een kort isoglossenonderzoek in Nederlands Midden-Limburg de vorm *daovanne* ‘daarvan’ heeft opgeleverd in Heythuysen, Baexem, Swalmen en Herten, in tegenstelling tot *daovan* in de andere dorpen in dit gebied.

In Tans’ beschrijving van de *Isoglossen rond Maastricht* (1938) vinden we de korte mededeling (p. 56) dat ‘stal’ in de plaatsen Lutterade, Nuth, Schimmert en Wijnandsrade door de oudere generatie als [ʃta:lə] werd uitgesproken, tegenover [ʃta:l] bij de jongere generatie.

Een korte maar zeer bruikbare mededeling over de situatie in Herten geeft Beenen (1973: 53). Volgens hem is de ə-naklank normaal afwezig in het midden van een zin, maar aanwezig aan het zinseinde, bijvoorbeeld:

<i>Jan, gank nao sjoeë!</i>	maar	<i>Wat zag de meister, Janne?</i>
<i>Flawwe kul môt neet.</i>		<i>Wat ënne flawwe kulle.</i>
<i>Ein vòl tòn.</i>		<i>Die tòn is vòlle.</i>

In zijn lijst van spreekwoorden (p. 290-309) komen nog een aantal gevallen voor, bijv. *Dae zitj in gei good velle* ‘Die is niet gezond’, *Hae haet ’m òmme* ‘Hij is dronken’. Opvallend genoeg is volgens Beenen de -ə beperkt tot woorden met een korte klinker plus *l/n/r*, met uitsluiting dus van *m* – wat echter door het laatste voorbeeld wordt tegengesproken.

In Cornelissen, Honnen en Langensiepen (1989) staan drie tekstjes uit Waldfeucht van sprekers die voor de Tweede Wereldoorlog geboren waren. Daarin ook een aantal woorden van het type waarnaar we op zoek zijn: *in der Schtale* ‘in de stal’ (tekst 120, r. 2), *Dan mose di Lüi ... jreet schtòone* ‘Dan moesten die mensen ... klaarstaan’ (tekst 120, r. 17), *Moeder hau mech ... reen aanjedoene* ‘Moeder had me ... schoon aangekleed’ (tekst 121, r. 8), *leet ... os nò di Klas-erenjòone* ‘liet ... ons die klas binnengaan’ (tekst 121, r. 12), *dat wòr drii Fierdelschtont te joene* ‘dat was drie kwartier gaans’ (tekst 122, r. 10), *nò deer Weengkel änjòone?* ‘die winkel binnengaan?’ (tekst 122, r. 25).

In haar studie over het dialect in de noordoosthoek van Belgisch-Limburg geeft Joke Verbeek (1994: 116f.) aan dat ze de ə-naklank nog in Heel, Hunsel, Stramproy, Thorn, Neeritter, Kessenich, Molenbeersel, Kinrooi en Ophoven heeft aangetroffen, terwijl Swartbroek in het noordwesten en Aldeneik en Maaseik in het zuiden hem niet zouden hebben (zo ook Verbeek 2005: 73). Ze geeft een precieze omschrijving van de context (p. 117): “Een sleeptonige lettergreep die in de auslaut staat en eindigt op een sonorant of vocaal wordt gevolgd door een zwak gerealiseerde sjwa die als een soort naslag geïnterpreteerd kan worden.” Bovendien komt de ə-naklank ook voor in woorden op *-rm*, *-lm*, voor zover er geen sjwa tussen beide resonanten gesproken wordt: *arm* kan als [æ:r^am^ə] of als [æ:rəm] klinken. Als we de mededeling over Maaseik vergelijken met de enquête uit de RND, waarin in Maaseik nog twee gevallen waren opgetekend, is de -ə pas na 1950 volledig uit Maaseik verdwenen.

Verbeek heeft mij haar veldwerknootities ter beschikking gesteld die ze in 1993 in haar onderzoeksgebied gemaakt heeft, alsmede haar transcripties van twee iets oudere opnames (1987 en 1990) uit Hunsel en Ophoven. Het nadeel van deze gegevens is dat ze berusten op het afvragen van lijsten met voornamelijk losse woorden, waardoor het zinsverband ontbreekt dat juist voor het optreden van de ə-naklank bepalend is. Maar blijkbaar regeren bij het geïsoleerd afvragen van woorden vergelijkbare fonetische omstandigheden als in prepausale positie, zodat de ə-naklank hier ook verschijnt. Zoals in paragraaf 3 zal blijken, kunnen we hetzelfde ook vaststellen voor enkele oudere enquêtes. Volledig expliciete transcripties heb ik van Verbeek alleen voor de plaatsen Ophoven, Kinrooi en Thorn gekregen, zodat ik me tot die drie plaatsen zal beperken. In het materiaal komen circa 55-60 vormen voor die volgens de regels voor het optreden van de paragogische -ə vatbaar zouden moeten zijn. Een cijfermatig overzicht van de daadwerkelijke realisaties staat in tabel 1. Daaruit blijkt dat de informant uit Kinrooi nog in 96% van de gevallen de naklank realiseert, en ook de informant uit Ophoven nog in de meeste daarvoor in aanmerking komende woorden (84%). De Thornse informant vertoont de -ə minder vaak maar haalt toch nog altijd 59%. Ik kan geen structurele verdeling herkennen tussen de woorden die in Thorn wel en geen naklank krijgen: alle drie te onderscheiden woordtypes komen zowel met als zonder de naklank voor. Hieraan zal wel ten grondslag liggen wat Verbeek (1994: 117) al opmerkt voor de informanten van Molenbeersel en Kessenich: "Is een taalgebruiker zich (...) enigszins bewust van zijn taal dan zal hij/zij deze sjwa-naslag zoveel mogelijk proberen te vermijden." Het bewustzijn van de afzonderlijke taalvormen is natuurlijk groter bij het formele afvragen van woordenlijsten dan bij een informeel gesprek.

ə-naklank	Ophoven geb. 1932	Kinrooi geb. 1929	Thorn geb. 1929
wel	51 wdn. = 84%	54 wdn. = 96%	32 wdn. = 59%
niet	10 wdn. = 16%	2 wdn. = 4 %	22 wdn. = 41%

Tabel 1: de ə-naklank in het onderzoek van Verbeek 1994

Een uitgebreide behandeling van de ə-naklank in Montfort geeft Bakkes (1996: 45-64). De naklank komt voor bij woorden met een lange klinker plus stemhebbende medeklinker (als in *boum* 'boom', *gaon* 'gaan', *smaal* 'smal'), een lange klinker en halfvocaal (bijv. *noe(w)* 'nu') en een korte klinker plus stemhebbende medeklinker of halfvocaal (bijv. *ich kan*). Bakkes signaleert verder nog een geval van korte klinker plus twee medeklinkers in *werm(e)* 'warm'. De geografische verspreiding loopt volgens hem van Roggel en Neer in het noorden, via onder andere Roermond, Thorn, Echt en Susteren over Sittard naar Jabeek in het zuiden; in Duitsland horen de Selfkant en Elmt bij het gebied. Eupen is van dit complex gescheiden door een gebied zonder ə-naklank.

Belangrijk is het sociolinguïstische onderzoek dat Bakkes uitvoert naar het voorkomen van de ə-naklank bij drie generaties in Montfort in 1989. Daaruit blijkt duidelijk dat de ə-naklank per generatie minder gebruikt wordt, en ook dat de afname in frequentie gedifferentieerd naar woordtype verloopt. Ik vat de resultaten van Bakkes' onderzoek in de volgende tabel samen, uitgesplitst naar de drie generaties die Bakkes (1996: 53-59) onderscheidt:

type	ə-naklank	geboren 1900-1927	geb. 1932-1944	geb. 1960-1971
1 <i>smaal</i>	wel	98%	18%	2%
	niet	2%	82%	98%
2 <i>noew</i>	wel	99%	85%	28%
	niet	1%	15%	72%
3 <i>Jan, wor</i>	wel	96%	68%	23%
	niet	4%	32%	77%

Tabel 2: de ə-naklank in Montfort in 1989

Hieruit blijkt dat de ə-naklank bij woorden van type 1 al voor ruim 80% verdwenen is bij de middelste generatie sprekers, zij die in de jaren 50 volwassen werden (en wier taaleigen derhalve in die tijd in een definitieve plooi viel). Types 2 en 3 daarentegen verdwijnen langzamer, en worden ook in de generatie die in de jaren 80 volwassen werd nog in een kwart van de gevallen gerealiseerd. Als oorzaak hiervoor voert Bakkes (p. 59) onder andere de hoge frequentie aan van woorden in met name categorie 2. Niettemin voorspelt Bakkes dat de ə-naklank tot uitsterven gedoemd is. Een bijzonderheid die niet in Bakkes (1996) genoemd wordt is dat de oudste generatie Montforter informanten soms ook een naklank liet horen na een onbeklemtoonde lettergreep *-er* die volgt op een sleptonige lettergreep, zoals in *zeker, water, kelder, moder* ‘moeder’, *óngér* ‘onder’ (dit laatste woord had bij de oudere generatie slepton; momenteel heeft het stoottoon, zie Bakkes 2007). De auteur was zo vriendelijk mij hierover afzonderlijk te informeren, en stelde een van zijn geluidsopnamen uit 1989 ter beschikking (45 minuten met een in 1901 geboren informante) waarop de ə-naklank vele malen te horen is. Inderdaad krijgen bij deze informante woorden met slepton plus *-er* een extra *-ə*, maar ook *bekker* ‘bakker’ en *bóttér* ‘boter’, die een korte, niet voor toon gemarkeerde klinker bevatten. Bovendien treedt de naklank niet zo consequent op als in woorden waar hij direct op de beklemtoonde lettergreep volgt: naast de 11 gevallen van *-[ərə]* vind ik op de opname ook 6 gevallen waarin de naklank afwezig is, hoewel het woord in prepausale positie staat; in 4 van deze gevallen gaat het om bevestigend *zeker*. Pierre Bakkes verzekert mij dat de ə-naklank in zijn waarneming alleen na sleptonige woorden voorkwam; inmiddels zijn alle Montfortenaren die dit verschijnsel kenden helaas overleden. Zolang er geen bevestiging is van deze vormen uit andere bronnen en uit andere dialecten lijkt het beter ze buiten beschouwing te laten. Ik zal er in dit artikel niet op terugkomen.

Voor het Thorns meldt Bakkes (2002: 116) dat daar de ə-naklank nog steeds voorkomt, waarbij net als in Montfort de jongere generatie hem minder vaak realiseert: terwijl de oudere generatie hem heeft in alle soorten woorden waar hij elders ook voorkomt, zou de jongere generatie hem vooral nog na korte klinker plus resonant gebruiken.

Als voorbereiding op mijn lezing in Echt heb ik op 22 oktober 2007 in Echt en Peij een kort onderzoekje uitgevoerd bij drie informanten uit wat bij Bakkes de middelste generatie sprekers zou zijn: LL (vrouw, geboren 1950), ML (man, geb. 1951) en PA (man, geboren 1938). Door middel van een tachtigtal situatiebeschrijvingen heb ik bij de informanten dialectzinnen geëliciteerd als *Zuus-se os pap al?*, *Blief kalm!* en *Waat zitj dao-in?* Het idee achter deze methode was een middenweg te vinden tussen informele vraaggesprekken (die veel tijd kosten en waarbij het onzeker was dat ik alle woordtypen zou kunnen controleren die relevant zijn) en het direct laten vertalen van vragenlijsten (met als gevaar een bewuste of onbewuste aanpassing aan de

standaardtaal). De eerste twee informanten heb ik samen geïnterviewd, waarbij de vrouw een hogere frequentie ə-naklank liet zien dan de man. Bij de derde informant heb ik direct naar de intuïtie van de informant gevraagd: zou hij in de te vertalen zinnen de ə-naklank kunnen gebruiken of niet? Deze methode bleek ook goed te werken.

Geen van de informanten gebruikte spontaan vormen van type 1, en desgevraagd gaven ze allemaal aan dat de ə-naklank bij woorden op lange klinker of tweeklank plus resonant in Echt en Peij onmogelijk is. Wel vertelde informant LL dat vormen van dit type, zoals *veurə* ‘voor’ en *zoerə* ‘zuur’, in het oostelijker gelegen Koningsbosch nog voorkomen. Ik geef dus de vormen van type 2 en 3 waarin de informanten de ə-naklank produceerden:

type	LL + ML (spontaan)	PA (gevraagd)
2	<i>biej, drie, hie</i> ‘hier’, <i>vriej, doe, noe, sjoew</i> ‘bang’, <i>ei, mei, hui</i> ‘hooi’	<i>biej, drie, hie, vriej, ziej</i> ‘zij’, <i>duuj, doe, noe, roew, sjoew, ei, mei, hui</i>
3a	<i>al, bal, galabal, kal, stal, hel</i> ‘hard’, <i>bril, vol; óm, woróm; (ich) bön, en, dao-in, onzin, pin, zin, Jan, man, hampeleman, van</i>	<i>al, bal, kal, stal, vel, bril, flauwekul, vol; óm, woróm; Jan, man, van, den</i> ‘dan’, <i>en, in, pin, zin</i>
3b	-	<i>werm</i>

Tabel 3: ə-naklank in Echt en Peij, 2007

Informant PA merkte daarbij nog wel op dat ə-naklank wat hem betreft veel eerder aan het eind van een vraagzin voorkomt dan aan het eind van een bevestigende zin. In het materiaal was een aantal woorden in beide posities opgenomen; de informant bleek inderdaad dit verschil te maken bij de woorden *kal, in, zin, man, van, driej*, maar realiseerde bij andere woorden de naklank toch ook in bevestigende zinnen. Erg duidelijk is deze tendens dus niet.

Dezelfde informant gaf aan dat sommige gevallen vroeger wel naklank hadden maar nu niet meer (bijv. *Sjrieëf neet zoe hel!* ‘Schreeuw niet zo hard!’ en *Geis-se mit nao ’t bal?* ‘Ga je mee naar het bal?’), of dat de naklank “vroeger duidelijker” werd gerealiseerd dan nu, bijv. in *woróm?* Informanten LL en ML gaven aan dat hun kinderen de naklank in een groot aantal gevallen niet meer zouden gebruiken waar zij dat wel doen. Dat komt overeen met wat Bakkes in Montfort observeerde: de naklank is in zijn geheel aan het verdwijnen.

3. GROOTSCHALIGE DIALECTENQUÊTES

Meer informatie over het voorkomen van de ə-naklank heb ik gevonden in drie dialectenquêtes. De eerste daarvan is de enquête-Willems uit 1885-1888; zie Goossens-Taeldeman-Weijnen 1989 over deze enquête. Ik heb de microfiches geraadpleegd die daarvan bewaard worden op het Meertens Instituut in Amsterdam (men kan ze o.m. ook in Leuven en Nijmegen vinden). Van de taalkundig opgezette dialectenquêtes is dit de oudste, maar door de manier van samenstellen ook de minst betrouwbare. Willems gebruikte als informanten bij voorkeur studenten, onderwijzers, professoren, priesters en juristen (cf. Goossens 1989: 11), die uitkomst moesten geven over het dialect van hun geboorteplaats, dat vaak als representatief voor de onmiddellijke omgeving moet gelden. De informanten woonden soms al jarenlang niet meer in hun geboorteplaats maar in een ander deel van de provincie.

In sommige gevallen is de geboorteplaats zelfs niet aangegeven. Daarbij komt dat iedere informant een andere spelling hanteerde; bij ons huidige doel is dat nog het minste bezwaar, aangezien de af- of aanwezigheid van -ə in de spelling ondubbelzinnig aan te geven is.

De schriftelijke aard van de enquête, en het gemiddeld hoge opleidingsniveau van de informanten, brengt met zich mee dat vele waarschijnlijk de ə-naklank, zo ze die in hun dagelijkse uitspraak bezigden, in hun antwoorden hebben weggelaten. Het netwerk van de enquête-Willems was bovendien minder dicht dan in latere enquêtes. Uiteindelijk vinden we de -e slechts vrij consequent geschreven in een drietal plaatsen die in het midden van het inmiddels bekende gebied liggen: Grathem, Posterholt en Waldfeucht. Ik geef hier de vormen in hun oorspronkelijke spelling in de enquête-Willems en verdeeld over de drie types die Bakkes onderscheidt:

Grathem: (1) *beer(e)* ‘beer (ours)’, *bein(e)* ‘been’, *biel(e)* ‘bijl’, *deil(e)* ‘deel’, *deur(e)* ‘deur’, *done* ‘doen’, *gaon(ne)* ‘gaan’, *père* ‘peer’, *shöör(e)* ‘scheur’, *slaon(ne)* ‘slaan’, *speuël(e)* ‘spel’, *staon(ne)* ‘staan’, *steel(e)* ‘steel’, *stein(e)* ‘steen’, *wien(e)* ‘wijn’, *zien(e)* ‘zijn’; (3a) *bol(le)*, *bril(le)*, *mol(le)*, *pin(ne)*, *zin(ne)*, (3b) *derm(me)* ‘darm’, *erm(me)* ‘arm’, *scherm(e)*, *storm(e)*, *zwerm(e)*. Opvallend, om niet te zeggen verdacht, is de -e in het normaliter stoottonige ‘beer’.

Posterholt: (1) *aan(e)* ‘aan’, *baûme* ‘boom’, *beveele* ‘bevel’, *deure* ‘deur’, *doore* ‘door’, *door ’t dom hêr(e)* ‘uiterst dom’, *iddereine* ‘iedereen’, *keure* ‘keur’, *loriere* ‘laurier’, *allemaole* ‘allemaal’, *neit meere* ‘niet meer’, *moere* ‘muur’, *pampiere* ‘papier’, *speele* ‘spel’, *teene* ‘teen’, *daovaane* ‘daarvan’, *vier(e)* ‘wij’, *zoon(e)* ‘zoon’; *doene* ‘doen’, *gaone* ‘gaan’, *slaone* ‘slaan’, *staone* ‘staan’, *ziene* ‘zijn’; (2) *bieë* ‘bij’ (voorz.), *hieë* ‘hier’, *noeë* ‘nu’; (3a) *danne* ‘dan’, *geswelle* ‘gezwel’, *grille* ‘gril’, *manne* ‘man’, *mère* ‘slechts’, *molle* ‘mol’, *dervanne* ‘ervan’, *velle* ‘vel’; (3b) *halme* ‘halm’, *derme* ‘darm’, *erme* ‘(een) arm’, *dooderme* ‘bitter arm’, *’n shirme* ‘scherm’, *storme* ‘storm’, *’ne swerme* ‘zwerm’, *worme* ‘worm’. Opvallend is in deze collectie *neit meere*, aangezien ‘meer’ normaal stoottoon heeft.

Waldfeucht: (1) *beenne*, *beveele*, *biele* ‘bijl’, *boome*, *bûre* ‘boer’, *deele*, *deure* ‘deur’, *droome*, *fatsune* ‘fatsoen’, *kapune* ‘kapoen’, *kiëne* ‘kienspaan’, *uëre* ‘oor’, *peere* ‘peer’, *schmiere* ‘smeer’, *sphiële* ‘spel’, *shteenne* ‘steen’, *shtiële* ‘steel’, *soome* ‘zoom’, *termiine* ‘termijn’, *tiëne* ‘teen’, *tûre* ‘toer’, *toume* ‘toom’, *vûre* ‘vuur’, *zeele* ‘zeil’; (2) *touë* ‘toe’; (3a) *baolle* ‘bal (2x)’, *bolle*, *brille*, *geshwelle*, *maone* ‘man’, *arbêtsmaonne* ‘arbeider’, *hongerd manne*, *pènne* ‘pin’, *prölle* ‘prul’, *shtaolle* ‘stal’, *shtaome* ‘stam’, *daovane* ‘daarvan’, *waovane* ‘waarvan’, *velle* ‘vel’, *waolle* ‘wal’; (3b) *ärme* ‘arm’, *därme* ‘darm’, *helme* ‘helm’, *shverme*, *shtôrme*, *wôrme* ‘worm’. Ook hierin vinden we twee stoottonige woorden: ‘kienspaan’ en ‘oor’.

Daarnaast verschijnt -e in de enquête-Willems sporadisch in Helden (12x in de betekenissen ‘dan, ervan, eraan, gezwel, krul, honderd man, nul, pin, scheen, termijn, werkman, wijn’), Oirsbeek (‘honderd man’), Aubel (‘been’), Eupen (9x in ‘daarvan, dal, doen, gaan, slaan, staan, steel, termijn, zien’) en Baelen (10x in ‘bijl, bisdom, bril, dal, gezwel, smeer, stal, zaal, zien, zoom’). De informant uit Neeritter merkt over de woorden *bal* (2x), *stal*, *wal* en *getal* op: “De slotmedeklinker wordt dubbel aangeslagen, alsof er nog *l̥e* achterstond. De klemtoon blijft toch op de *a*.” Het woord ‘bijl’ komt als *bîle* voor in Karken (bij Heinsberg).

Deze gegevens bevestigen het algemene beeld dat uit de latere bronnen naar voren komt. We vinden materiaal uit alle groepen woorden, waarbij type 2 zeldzaam is door de aard van de enquête. In Waldfeucht en Postherholt blijkt dat ook woorden op *-lm* de ə-naklank kunnen krijgen. De *-e* na onbeklemtoonde lettergreep in Baelens *besdōme* wordt bevestigd door een mededeling in Welter (1929: 17), die aangeeft dat het suffix **-dōm* ‘-dom’ (in oorsprong hetzelfde woord als Ned. *doem*) in zijn algemeenheid als sleptonig *-domə* werd gerealiseerd in Eupen; vergelijk ook de oudere realisatie [ˈbis²du:m²] naast nieuwer [ˈbis²tom¹] in Gemmenich (Aldenhoff e.a. 2003: 44).

De tweede te behandelen enquête is die van Schrijnen, van Ginneken en Verbeeten (afgekort SGV) uit 1914; zie Kruijsen (2006) over deze enquête. De meeste van de voor ons relevante zinnen bevatten ‘maar’, zoals ‘Deed hij het maar!’, ‘Kwam hij maar!’, ‘Vroor het maar!’ Daarnaast komt de ə-naklank soms ook voor bij de vertaling van ‘een stroef man’, ‘een half ei’, ‘Ga nu!’, ‘Sta stil!’, ‘Waarin?’, ‘Waarom?’, ‘Wat zeg je me nu?’, ‘Toen was hij hier’, ‘Ik ben’, en enkele andere. Het zijn bijna steeds dezelfde informanten die de ə-naklank realiseren, wat waarschijnlijk samenhangt met het Nederlandse schriftbeeld en met de formele situatie waarin het vertalen van de Nederlandse zinnen plaatsvond. Slechts in vijf plaatsen treffen we vrij consequent de ə-naklank aan, nl. Hunsel, Heel, Stevensweert, Montfort en Brunssum. Ook Buggenum (8x) en Obbicht (6x) zijn nog redelijk vertegenwoordigd. De noordelijkste plaatsen die een ə-naklank opleveren zijn Panningen (1x *Waat woeës toeë?* ‘Wat wilde jij?’), Kessel (1x *hieje* ‘hier’) en Reuver (2x *hieje*); de zuidelijkste plaatsen zijn in een aaneengesloten rij Geleen, Puth, Doenrade en Brunssum. Geheel geïsoleerd ligt nog verder naar het zuiden Schimmert (4x, dus geen toeval: *merre, manne, noewe, hieje*). Helaas is deze enquête alleen in Nederland gehouden.

Een derde bron van informatie is de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) die 135 zinnen afvraagt plus een aantal werkwoordsvormen. Voorbeelden van zinnen waarin ə-naklank te vinden is zijn o.a. zin 30 ‘Ik kan toch niet komen eer ik gereed ben!’, zin 79: ‘Ik geloof er geen woord van’, zin 84: ‘hij schreeuwde luid’, zin 100 ‘Die botermelk is dun en zuur’, zin 121 ‘Het water kookt al’, zin 123: ‘Mayonaise maken ze met de dooier van een ei’, zin 125 ‘De pastoor heeft goede wijn’ en zin 136 ‘Deed hij het maar!’. Ter illustratie geef ik de zes zinnen met naklank uit de enquête uit Echt (voor het leesgemak heb ik de fonetische weergave uit de RND vervangen door de Veldekespelling – met uitzondering van de finale -ə):

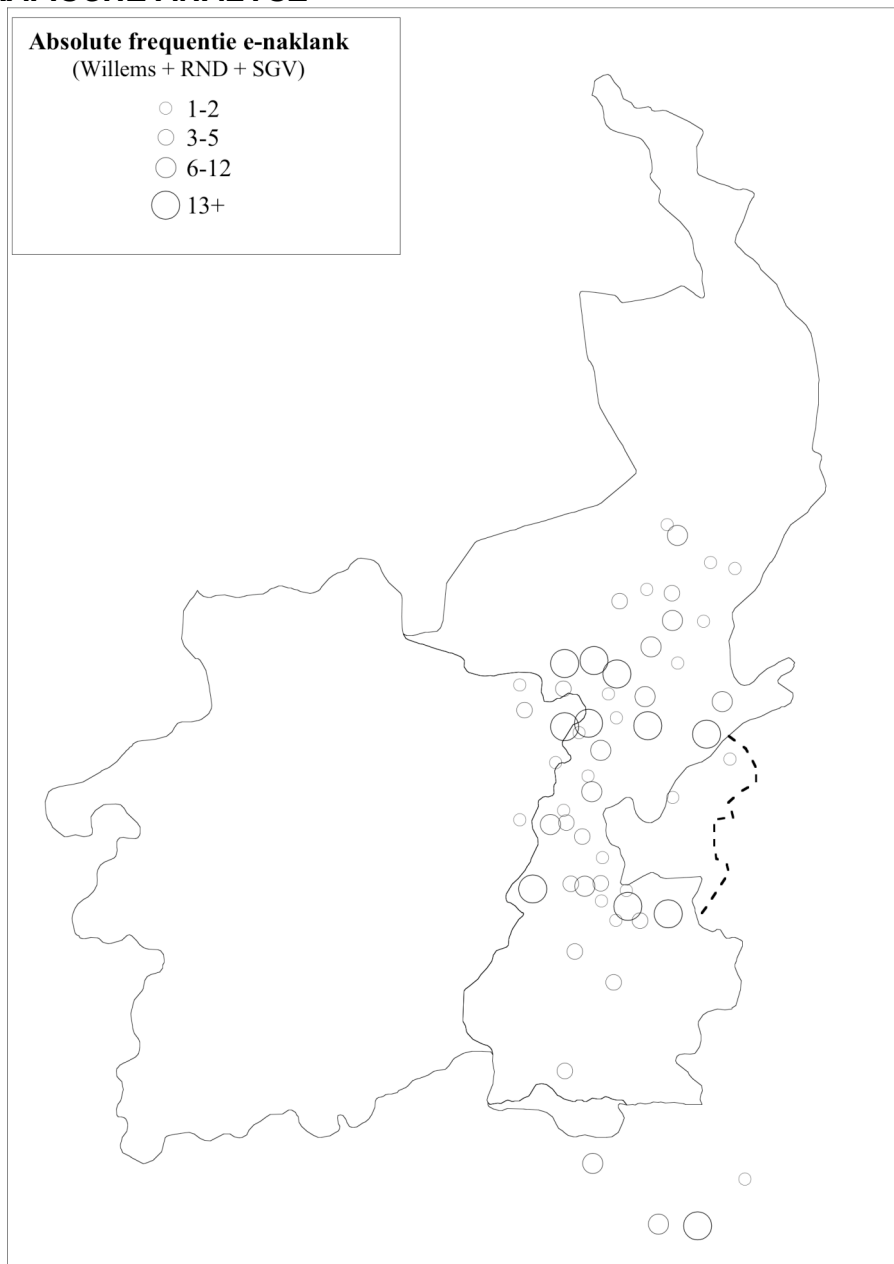
- 6 *De tōmmermanə haef 'ne splinter in z'ne vinger.*
- 30 *Ich kan toch neet koeme veur dèt ich vaerdig bōnə.*
- 36 *Die paer is neet riep – dao zit nog 'n witte kits inə.*
- 79 *Ich geluif t'r gei woord vanə.*
- 121 *t' Water geit kaoke – t' kaokt alə.*
- 123 *Majenaes make ze met 'n doeier van 'n eiə.*

De interviews voor de banden waarin Limburg wordt behandeld zijn kort voor en na de Tweede Wereldoorlog afgenomen. Geografisch bevestigt de RND het beeld uit de SGV-enquête, met dien verstande dat nu ook Belgisch-Limburg inbegrepen is. Evenals de SGV-enquête laat ook de RND een klein aantal plaatsen zien waar de ə-naklank vaak voorkomt: 19 gevallen in het Belgische Ophoven, 13 in Hunsel, 9 in Horn, Susteren en Brunssum, 14 in Stein en ook 14 in Eupen. Anderzijds zijn er ook dorpen waarvan we met zekerheid weten dat de ə-naklank daar voorkwam terwijl in de RND slechts 1 of 2 gevallen zijn opgetekend (Sittard, Roermond, Swalmen, Posterholt) of zelfs helemaal geen (bijv. Baexem, Grevenbicht). Opnieuw zal hieraan vooral de formele context van het vraaggesprek met een buitenstaander ten

grondslag liggen; maar in een paar gevallen is ook onoplettendheid van de enquêteur niet uit te sluiten (met name Blancquaert, wiens oren niet aan het Limburgs dialect gewend waren; zie Goossens 1965: 16).

De noordelijkste plaatsen met ə-naklank in de RND zijn Roggel (1x), Neer (5x) en Swalmen (1x), de meest westelijke Hunsel, Molenbeersel (2x), Kinrooi (3x), Maaseik (2x) en Dilsen (1x), terwijl aan de zuidkant weer een lijn getrokken kan worden van west naar oost, van Stein via Geleen, Schinnen en Amstenrade naar Brunssum. Verder het Heuvelland in ligt dan geïsoleerd Klimmen, waar de ə-naklank in 3 zinnen opgetekend is. Gaan we de zuidoosthoek in dan vinden we zoals verwacht in Eupen een hoge concentratie aan ə-naklanken, maar ook 5 gevallen in Aubel, en een in Raeren.

4. GEOGRAFISCHE ANALYSE

Kaart 1: aantal gevallen van ə-naklank in de enquête-Willems, SGV en RND samen

Op kaart 1 heb ik de absolute frequentie weergegeven van de ə-naklank zoals aangetroffen in de enquête-Willems, de SGV-enquête en de RND samen. Hierbij geldt dat de getallen afhangen van een aantal factoren die voor elke plaats verschillend zijn, zoals de aard van de enquête (losse woorden of hele zinnen, mondeling of schriftelijk), de mate van taalbewustzijn van de spreker, en de alertheid van de enquêteur. Om die reden is in de groep met een frequentie hoger dan 12 geen verdere onderscheiding aangebracht; het totaal varieert van 14 gevallen in Stein tot 49 in Posterholt. Als we ervan uitgaan dat iedere punt op de kaart een plaats aanduidt waar de ə-naklank in elk geval in 1880 voorkwam, kunnen we de volgende conclusies trekken.

1. De ə-naklank was verspreid over een aaneengesloten gebied dat het centrale deel van Nederlands-Limburg besloeg, vanaf Panningen, Helden, Kessel en Reuver in het noorden en Roggel, Hunsel en Stramproy (dit laatste op gezag van Joke Verbeek) in het westen. In het zuiden lijkt het gebied zich vanaf Stein in het westen en Brunssum in het oosten wigvormig naar het zuiden voortgezet te hebben tot in elk geval Schimmert en Klimmen. Aan de oostkant zet het centrale gebied zich voort in de Selfkant en een aantal dorpen ten noorden daarvan richting Heinsberg, maar blijkbaar niet meer in Heinsberg zelf. Op kaart 1 is ook de lijn aangegeven die volgens Frings (1913) in zijn tijd de oostgrens van de ə-naklank in Duitsland was. Aan de westkant, ten slotte, zet het gebied met naklank zich nog voort in het noordoostelijke deel van het Belgische Maasland, tussen Maaseik en Molenbeersel. Een tweede gebied met de ə-naklank was het noordoosten van de Belgische provincie Luik, in elk geval de plaatsen Aubel, Baelen, Eupen, Membach en Raeren. Een voor de hand liggende vraag is nu of ook het gebied tussen Aubel en Eupen in het zuiden en Stein-Schimmert-Klimmen-Brunssum in het noorden de naklank ooit heeft gekend. Er zijn nog geen aanwijzingen in deze richting, maar anderzijds zijn de overeenkomsten in vorm en gebruik tussen beide gebieden zo precies dat men zich moeilijk kan voorstellen dat ze onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan. Zoals we hebben gezien meldt Tans in 1938 dat de jongere generatie sprekers in het gebied tussen Geleen en Schimmert de ə-naklank dan aan het verliezen is. Het is dus denkbaar dat hetzelfde verlies een of meer generaties eerder heeft plaatsgevonden in bijvoorbeeld Valkenburg en de dalen van de Gulp en de Geul. Het terugdringen van de ə-naklank in dit gebied zou kunnen berusten op de invloed van de steden Maastricht in het westen en Heerlen, Kerkrade en Aken in het oosten; maar dat blijft voorlopig speculatie.

2. Het gebied met ə-naklank nadert in het noorden de betoningslijn, ten noorden waarvan geen toonaccenten meer worden onderscheiden. Het is verleidelijk te denken dat de betoningslijn ooit de noordgrens van het naklankgebied heeft gevormd. Voor de westflank (in Belgisch-Limburg) zou ik dit niet durven beweren, aangezien de afstand tot de westgrens van het toonaccentgebied aanzienlijk groter is. Ten slotte kan men zich afvragen of de naklank ooit verder naar het oosten in het Ripuarische gebied heeft bestaan. Momenteel is mij niets bekend wat daarop zou wijzen.

3. De jongste gegevens waarop we een enigszins coherent geografisch beeld kunnen baseren zijn die van de RND; ze dateren uit de jaren 1940, van mensen met uiteenlopende geboortejaren tussen 1875 en 1925. Inmiddels wordt het gebied met ə-naklank aan de noord- en zuidkant opgerold, raakt de naklank in de gebieden waar

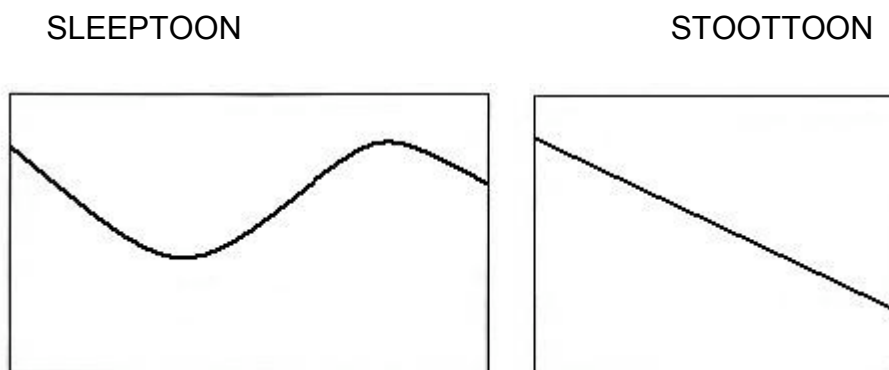
hij nog wel voorkomt steeds meer beperkt tot woorden op korte klinker plus resonant, en verdwijnt hij in zijn geheel bij de jongste generatie.

5. TAALKUNDIGE ANALYSE

In deze paragraaf bespreek ik de ə-naklank vanuit vier verschillende taalkundige hoeken: de fonetische analyse van de naklank; de klankstructuur van de woorden waarin hij voorkomt; de grammaticale status van die woorden; hun positie in de zin.

5.1 De enige fonetische analyse van de ə-naklank in de literatuur is te vinden in Bakkes (1996: 45-50, 245-252). Op blz. 48 vat hij de eigenschappen als volgt samen: “Tot aan de medeklinker heeft de klinker het toonverloop van een stoottoon, na de medeklinker is er een [ə]-naklank als een soort tweede lettergreep. De [ə] heeft een hogere toonhoogte dan de klinker vóór de medeklinker.” Men zou het ook anders kunnen formuleren: de stijging die normaal aan het eind van een sonore lettergreep met sleeptoon plaatsvindt, is bij de woorden met naklank uitgesteld tot de woordfinale -ə.

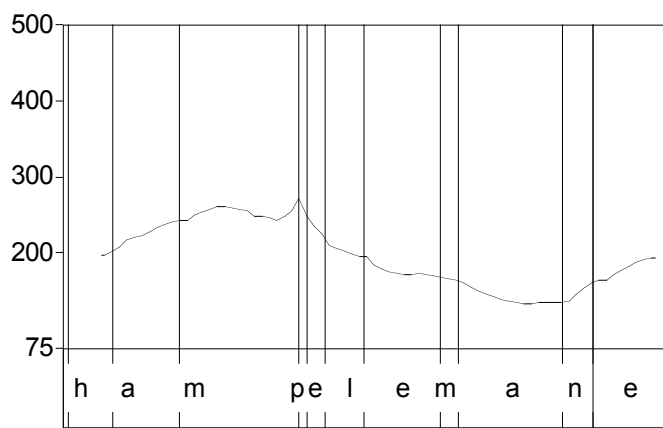
Figuur 1 geeft schematisch het toonverloop bij stoottoon en sleeptoon in Montfort weer in de positie waarin ze het duidelijkst wordt onderscheiden, nl. voor een spreekpauze:

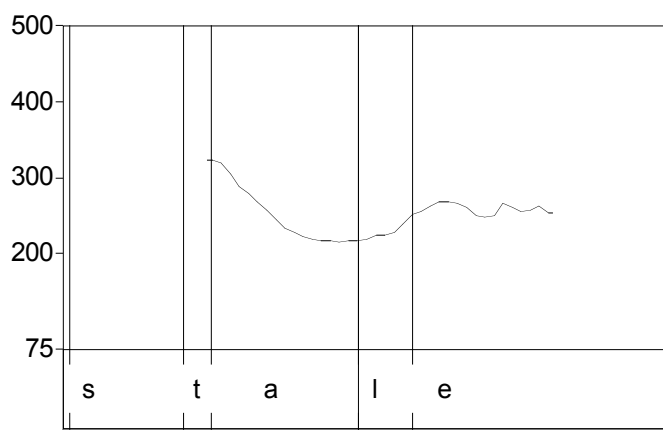
*Figuur 1: “ideale sleeptoon en ideale stoottoon”
(overgenomen uit Bakkes 1996: 46)*

Terwijl de stoottoon lang hoog blijft maar dan resoluut daalt, maakt de sleeptoon een slingerbeweging: eerst daalt hij, om daarna weer te stijgen. Bovendien blijkt de sleeptoon in alle gevallen net iets langer te duren dan de stoottoon.

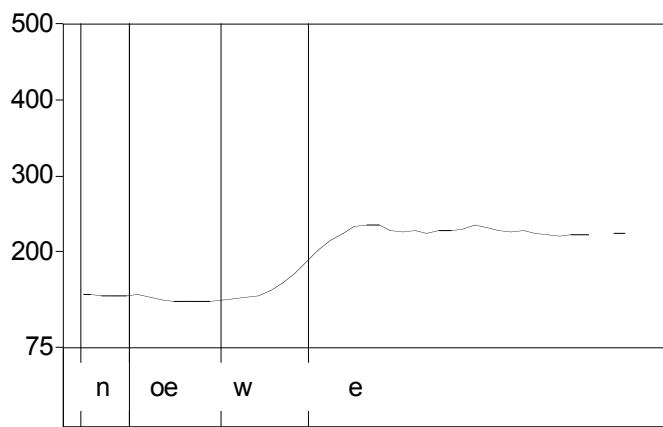
Dezelfde beweging van de sleeptoon is ook te zien wanneer de ə-naklank optreedt. Hieronder volgen een paar illustraties van het toonverloop uit de opnames die ik in 2007 in Echt gemaakt heb. De figuren zijn getekend met behulp van het programma *Praat* (Boersma en Weenink 2007). Op de verticale as wordt de toonhoogte in Herz aangegeven, op de horizontale as het tijdsverloop in seconden.

Figuur 2: 'nen Hampeleman, dae kintj 'r niks van.

Figuur 3: 't Paerd stuit oppe stal en 't stuit inne stal.

Figuur 4: Wie oud is 't den noe?

In figuur 2 zien we het woord *hampeleman* 'iemand die er niets van kan', dat twee sleeptonen bezit, een op *ham-* en een op *-man*. Duidelijk is op figuren 2 en 3 te zien dat bij *-man* en *stal* de toon eerst hoog is, dan daalt en pas vanaf de sonoranten *n* en *l* weer stijgt – een stijging die zich doorzet in de *-ə*. Het woord *noe* in figuur 4 staat aan het einde van een vraagzin, met als gevolg een grotere stijging op de finale sleeptoon (vergelijk tabel 4 beneden): bij *noe* gaat de stem 98 Herz omhoog van 137 naar 235 Hz, wat bijna twee keer zoveel is als bij *-man* (van 133 naar 192, dus 59 Hz) en bij *stal* (van 217 naar 268, dus 51 Hz). Het hogere beginniveau bij *stal* heeft met de continuatieve zinsintonatie te maken (het signaal 'pas op, er komt nog wat') en is hier niet van belang.

5.2 In navolging van Welter (1933: 61-64) en Bakkes (1996: 55) onderscheid ik drie klankstructurele groepen waarbij de *ə*-naklank voorkomt. In alle gevallen gaat het om woorden met een sleep-tonige beklemtoonde klinker:

Type 1: woorden met lange klinker en liquida of nasaal aan het einde. Het gaat zowel om oude lange klinkers (als in 'gezien', 'wijn', 'gaan', 'fijn', 'zuur') als om korte klinkers die gerekte zijn in open lettergreep (in 'deur', 'voor', 'smal', etc.), alsmede om leenwoorden (bijv. 'toer', 'termijn').

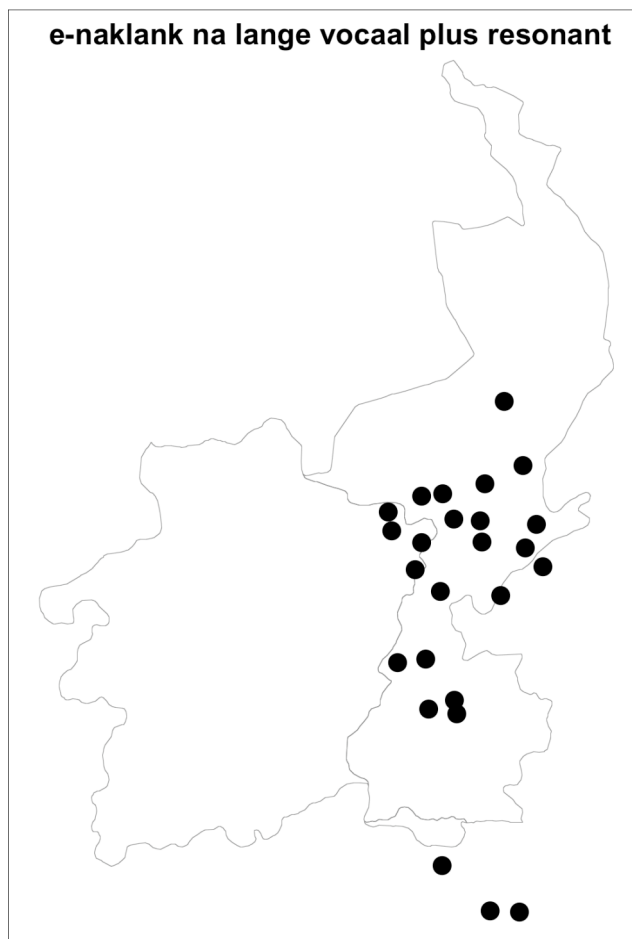
Type 2: woorden met hoge lange klinker (*i:*, *ü:*, *u:*) of met tweeklank (*ei*, *ui*, *aw*) aan het wordeinde. Voorbeelden hiervan zijn 'zij', 'hier', *doe* 'jij', 'nu', 'ei', 'flauw'.

Type 3a: woorden met een korte klinker plus liquida of nasaal. Voorbeelden zijn 'al', 'mol', 'waarom', 'ik ben', 'dan', 'man', 'in', 'maar', '(niet)waar'.

Type 3b: woorden op *-lm* en *-rm*. Voorbeelden zijn 'kalm', 'warm', etc.

Voor het heden kunnen we veilig stellen dat type 1 in een kleiner gebied voorkomt dan types 2 en 3. Dat lijkt voor een groot deel een recente ontwikkeling te zijn, want de generaties van rond 1900 in Montfort en rond 1930 in het gebied Ophoven tot Heel (zie boven) kennen type 1 nog volop. Onder de generaties die na de Tweede Wereldoorlog zijn opgegroeid is de naklank beperkt tot de types 2 en 3, althans in het noordelijk deel van het verspreidingsgebied (over de situatie ten zuiden van Echt bezit ik geen gegevens). De reden waarom type 2 en 3 langer stand houden kan erin liggen dat daarin een aantal hoogfrequente woorden aan het zinseinde voorkomen, zoals 'nu', 'jij', 'bij', 'hier', 'in', 'van', 'man' en 'om'. Ze komen vaak voor in stereotype vraagzinnen en de *ə*-naklank is dan ook in het bewustzijn van sommige sprekers een typische begeleider van vraagzinnen.

Het hierboven gerefereerde geeft al aan dat ik denk dat de *-ə* oorspronkelijk in gelijke mate voorkwam in de typen 1 t/m 3. Dat gegeven komt al duidelijk naar voren uit de enquête-Willems, als we kijken naar de spreiding van de naklank over de drie types in Grathem, Posterholt, Waldfeucht en Eupen + Baelen. Om een duidelijker overzicht te krijgen heb ik op kaart 2 alle plaatsen geplot waar minimaal één geval van type 1 is geconstateerd in de drie besproken Limburgbrede enquêtes samen. Daaruit blijkt een zeker overwicht voor het noordelijke deel van het gebied met *ə*-naklank, maar het zuidelijke is toch vertegenwoordigd door Stein en door de mededeling van Tans over 'stal' in het gebied Schimmert-Nuth. Ook in Eupen en omstreken is type 1 ruimschoots vertegenwoordigd. Het lijkt dus het beste om aan te nemen dat het hele gebied met *ə*-naklank deze ook op woorden van type 1 had.

Kaart 2: Type 1 in de bestaande literatuur en dialectenquêtes

5.3 De vraag of de woordsoort van belang is voor het optreden van de ə -naklank kunnen we kort met 'nee' beantwoorden. In de enquête-Willems, de SGV-enquête en de RND samen vind ik per type de volgende woordsoorten vertegenwoordigd:

- type 1 zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, voornaamwoord,
 voorzetsel, bijwoord, infinitief, voltooid deelwoord
- type 2 zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, voornaamwoord, bijwoord
- type 3 zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, voornaamwoord,
 voorzetsel, bijwoord, finiet werkwoord

De kleine verschillen die er zijn worden veroorzaakt door de toevallige samenstelling van het lexicon. Zo kan de ə -naklank bij infinitieven en deelwoorden alleen bij type 1 voorkomen (*doen, gaan, zien, zijn*) omdat alleen die werkwoorden op een beklemtoonde klinker plus resonant eindigen. En type 2 is in het algemeen een minder frequente woordstructuur dan 1 en 3.

5.4 Een uiterst belangrijke vraag is ten slotte of in alle gevallen de positie van het sleptonige woord in de zin van belang is. Hierover wordt niets gezegd door Frings (voor Duitsland) en Verbeek (1994) (voor de noordwesthoek van ons gebied), maar Welter (voor Eupen) vermeldt expliciet dat de ə -naklank alleen voor een pauze of bij extra nadruk gerealiseerd wordt. Beenen (voor Herten) en Bakkes (voor Montfort) noemen ook expliciet de prepausale positie als voorwaarde voor het optreden van de

ə-naklank. In het 45 minuten durende interview uit Montfort dat ik van Bakkes ter beschikking gesteld kreeg (zie boven) komen 113 gevallen van ə-naklank voor; ze staan zonder een uitzondering voor een spreekpauze.

Het materiaal uit de enquête-Willems en de SGV-enquête is ongeschikt om nader onderzoek te doen naar de positie in de zin, maar in de RND komt een flink aantal gevallen van naklank in zinsinterne positie voor. Het meest frequent is dit in Ophoven, maar sporadisch vinden we het ook in Aubel, Eupen, Dilsen, Susteren, Echt, Wessems, Heythuysen en Roggel:

Dilsen, zin 3: *Noùwe spenne ze met niks anges ...*

Susteren, zin 3: *Allewiele spenne ze nog alleinmèrə met mesjiene.*

Echt, zin 6: *De tömmermanə haef 'ne splinter in z'ne vinger.*

Eupen, zin 12: *Ze hant aa heunder vaof drèj liter wien(ə) gedrounke.*

Ophoven, zin 16: *Ich ben bleij dèt ich met hönə neet met gegoen ben.*

Ophoven, zin 38: *Zeije heet 'm ieëst zie gaelt helpen opdoonə.*

Heythuysen: *Zieë haet 'm ieërs zie gaeltj helpen opmake.*

Ophoven, zin 40: *Zeije is de helf van häör melk kwiet.*

Ophoven, zin 41: *De manə moet z'n vrouw besjerme.*

Roggel: *De manə moet zien vrouw besjerme.*

Ophoven, zin 63: *De zoogs mich waal mèrrə de sprooks nee tege mich.*

Eupen, zin 76: *Der zònə van der keunek es ooch zaldooët gewèst.*

Ophoven, zin 109: *Die deurə is oet beukenout gemaak.*

Wessems: *Die deurə is van beukenhout gemaaktj.*

Ophoven, zin 128: *De köster loeët veurə de kruispersessie.*

Aubel, zin 135: *Njeupaor wet noeə 'n ganse nuuj sjtat.*

In het ene of andere geval kan er natuurlijk een spreekpauze zijn gevallen die door de enquêteur niet expliciet is aangegeven, bijv. in de Ophovense zin 63 'Je zag me wel, *maarre*, je sprak niet tegen mij'. We stuiten hier op de grenzen van wat we kunnen weten. In de oorspronkelijke vragenlijst luidt zin 16: 'Ik ben blij dat ik met hen niet meegegaan ben'. Als we nu zien dat de Ophovense informant dit vertaalt met *Ich ben bleij dèt ich met hönə neet met gegoen ben*, kan het zijn dat hij 'hen' meer nadruk gaf, om aan te geven 'met deze groep, en niet met die'. Zo komt de in de jaren 1930 door Vlamingen (preciezer: Zuidbrabanders) geformuleerde vertaalzin van de RND in elk geval op mij (geboren in 1973 en opgegroeid in Nederlands-Limburg) over: als 'ik ben blij dat ik met *hén* niet mee ben gegaan'. In een ongemarkeerde formulering zou ik 'niet' voor 'met ze' plaatsen. Dergelijke aspecten kunnen ook bij de andere zinsinterne gevallen meegespeeld hebben. In Eupen staan kort na elkaar zin 41: *Der ma mot de vro besjeutse* 'De man moet de vrouw beschermen' en zin 43: *Dae manə kalt veuël* 'Die man praat veel'; het gebruik van de ene keer het lidwoord, de andere keer het aanwijzend voornaamwoord, kan erop wijzen dat 'man' in 43 meer nadruk heeft dan in 41.

Toch zie ik in deze uitzonderingen redenen om de positie 'voor spreekpauze' niet als absolute voorwaarde voor het optreden van de naklank op te vatten. We hebben immers al gezien dat ook bij het afvragen van losse woordenlijsten de -ə vaak wel wordt gerealiseerd. Het verband tussen positie in de zin en naklank lijkt mij indirect te zijn: de ə-naklank is gebonden aan sleптоon, en de volledige toonbeweging van de toonaccenten komt vooral tot zijn recht direct voor een spreekpauze en in geïsoleerde woorden. Omgekeerd valt een duidelijke onderscheiding van stoot- en sleптоon vaak weg op woorden die in zinsverband onbeklemtoond zijn. Gussenhoven (2000) en Gussenhoven en Van der Vliet (1999) uiten reeds het vermoeden dat de toonaccenten in zinsinterne en onbeklemtoonde positie nauwelijks

onderscheiden worden, en Fournier e.a. (2006) hebben dat met behulp van een distinctiviteitstest bij jonge sprekers in Roermond aangetoond: moedertaalsprekers onderscheiden de toonaccenten weliswaar “in focused contexts and phrase-final contexts” maar niet “in phrase-internal, nonfocused contexts” (p. 46). Om die reden stel ik een nieuwe omschrijving voor van de omstandigheden waaronder de ə-naklank optreedt:

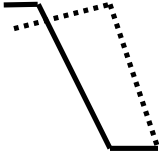
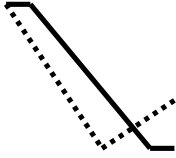
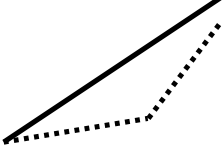
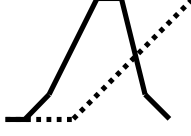
Een sleeptonige lettergreep die eindigt op sonorant, klinker of tweeklank, in een woord dat een zodanige zinsklemtoon heeft dat de toonbeweging van de sleepton volledig uitgevoerd wordt.

6. VERKLARING

Op basis van het voorgaande beschouw ik de Limburgse ə-naklank als een klankwettig gevolg van de invloed van het toonverloop op de woordvorm. Zoals we gezien hebben kennen woorden met een sleepton een stijging in het tweede deel van hun verloop. Een toonbeweging kan alleen worden gerealiseerd wanneer de stembanden trillen, dus tijdens een klinker of een stemhebbende medeklinker. In woorden zoals *man*, *vol*, *noew* wordt het stijgende deel van de sleepton vaak pas tijdens het laatste stemhebbende deel gerealiseerd, dus op de *-n*, *-l* of *-w*: *mannn*, *volll*, *noewww*. Als de sleeptonige stijging nog gaande is op het moment dat de articulatie van de slotmedeklinker (hier *-n*, *-l* of *-w*) wordt losgelaten, kan de indruk ontstaan dat het woord nog verlengd wordt met *-ə*. Begrijpelijkerwijs is daarom een zinsfinale positie het gunstigst voor het optreden van de naklank, omdat er dan niet direct een klinker of medeklinker volgt (zoals wel in *de man is*, *de man staat*). Als de sleepton zinsintern voorkomt wordt hij bijvoorbeeld in Montfort en Roermond als gelijkblijvende hoge (in benadrukte positie) of lage (zonder nadruk) toon uitgevoerd (zie de figuren in Bakkes (1996: 50), Fournier e.a. (2006: 37)) en mist dus de finale stijging.

Mogelijk heeft bij het ontstaan van de ə-naklank ook de intonatie van de zin als geheel een rol gespeeld. Juist aan het einde van de zin zijn de verschillen tussen stoottoon en sleepton in de Limburgse dialecten het grootst. De slotstijging van de sleepton, die in het laatste deel van de stemhebbende klanken culmineert, komt daarom aan het zinseinde het best tot zijn recht. In tabel 4 is ter illustratie de vorm van de toonaccenten in Roermond bij verschillende zinstypes weergegeven. We zien bij ‘beklemtoond woord op zinseinde van de bevestigende zin’ een toonbeweging Hoog-Laag bij toonaccent 1, Hoog-Laag-Hoog bij toonaccent 2. Uit dezelfde tabel blijkt ook dat de finale stijging van de sleepton in vraagzinnen aanmerkelijk groter is dan in bevestigende zinnen. Dit laatste zou ertoe kunnen bijdragen dat de ə-naklank zich het beste handhaaft in vraagzinnen, zoals we in paragraaf 2 zagen.

Kort samengevat: de ə-naklank is het gevolg van het steeds verder naar rechts verschuiven van de finale stijging die bij de sleepton hoort, tot en met het moment waarop de slotmedeklinker wordt losgelaten. De algemene beperking tot prepausale dan wel sterk beklemtoonde positie komt doordat juist dan de sleepton zijn volledige fonetische realisatie kent. Bovendien is de zinsintonatie in het betreffende gebied dusdanig dat juist aan het zinseinde de stijging van de sleepton het grootst is.

	Beklemtoond woord, midden in de zin	Beklemtoond woord, op zinseinde
Bevestigende zin		
Vraagzin		

Stoottoon (TA1):

Sleeptoon (TA2):

Tabel 4: Zinsintonatie in het Roermonds (naar Gussenhoven 2000, Table I)

Natuurlijk zijn nog niet alle vragen beantwoord. Een eerste probleem is dat we de -ə niet in het overige Frankische toonaccentgebied vinden, noch in het West-Limburgs, noch in het Ripuarisch, noch in het Moezelfrankisch. Het ligt voor de hand om deze afwezigheid van ə-naklank te koppelen aan fonetische verschillen in woordaccent en/of zinsintonatie, maar we beschikken op dit moment nog niet over een voldoende fijnmazig net van gegevens (met name op Duits grondgebied) om hierover heldere uitspraken te doen. Wel is op dit punt in het lopende decennium veel vooruitgang geboekt, men vergelijkte onder andere Gussenhoven-Peters (2008: 98-105, met referenties) die woordaccent en zinsintonatie in een aantal Limburgse steden bespreken (Venlo, Roermond, Hasselt, Borgloon, Sittard, Maastricht), alsmede Peters (2006) voor Keulen, en Schmidt-Künzel (2006: 145-151) voor Mayen en Morbach in het zuidoosten van het toonaccentgebied. Het is te verwachten dat een dichter net van beschrijvingen ons beter zal doen begrijpen waarom de naklank juist in het oostelijke Limburgs wordt aangetroffen. Zo stellen Gussenhoven-Peters (2008: 100) vast dat toonaccent 2 in Sittard en Roermond, in het kerngebied met ə-naklank, aan het zinseinde dalend-stijgend is (zoals we hierboven zagen). In Venlo echter is de stijging aan het eind “zeer gering, en vaak alleen bespeurbaar als een afvlakking van de daling”. In Keulen is toonaccent 2 een gerekte, hoge vlakke toon, “gevolgd door een ferme daling op het eind.” In Hasselt en Borgloon vindt de grootste stijging bij toonaccent 2 juist vroeger in de beklemtoonde lettergreep plaats dan in het Oost-Limburgs. Met andere woorden, in de tot nu toe onderzochte dialecten ten westen, noorden en oosten van het gebied Roermond-Sittard bestaat niet precies die finale toonstijging die mijns inziens na resonanten de ə-naklank heeft doen ontstaan.

Een andere kwestie is de moeilijkheid om precieze parallellen voor dit Limburgse verschijnsel te vinden in andere toonaccenttalen. Het is niet vanzelfsprekend dat een woord met een stijgende toon aan het einde van de lettergreep daar een extra -ə aan plakt om de toon te herbergen. Uit toonaccenttalen als het Noors, Zweeds, Lets, Litouws, Sloveens en Servo-Kroatisch is mij geen identieke ontwikkeling bekend. Voor een deel zou dat eraan kunnen liggen dat een geschikte woordconstellatie in

die talen simpelweg niet bij eenzelfde toonverloop als de Limburgse sleeptoon voorkomt. Maar het zou in elk geval nader onderzocht moeten worden.

7. PERSPECTIEF

De hier geboden verklaring voor het ontstaan van de ə-naklank past bij het reeds vaak opgemerkte verschijnsel dat de toonaccenten in Limburg en het Rijnland veranderingen kunnen bewerkstelligen in de kwaliteit van klinkers en tweeklanken. Van de daarover bestaande literatuur geef ik hier een kleine selectie ter illustratie. Welter (1933: 59f.) bemerkt voor het noordoosten van de provincie Luik dat sleeptoon vaak tot openende diftongering van open lange klinkers leidt, terwijl stoottoon vaak een sluitende diftongering van hoge lange klinkers tot gevolg heeft. In Sittard en omstreken vinden we een diftongering van de lange middenklinkers *ē, *ō, *ō̄ onder stoottoon, die algemeen als ‘Sittardse Diftongering’ (zie Dols 1953) wordt aangeduid. Verstegen (1946) heeft voor Maasmechelen geconstateerd dat de korte middenvocalen e, o en ø bij stoottoon een open kwaliteit hebben terwijl ze bij sleeptoon geslotener zijn. Goossens (1956) behandelt de sluitende diftongering van stoottonige hoge klinkers (*ī > ei, *ū > ou) rond Maastricht, waar de sleeptonige monoftongen bewaard blijven; zie Goossens (1998: 64) voor eenzelfde verschijnsel in Recht, nabij St. Vith in de Ardennen. Voor het gebied rond Maastricht geldt daarnaast ook een verlaging van stoottonige hoge lange klinkers in de positie voor r (De Vaan 2002). In het centrale deel van Belgisch-Limburg en in het Moezelfrankisch, waar *ī en *ū sowieso gediftongeerd zijn, vindt men vaak een grotere opening van de stoottonige tweeklank dan van de sleeptonige; daarover respectievelijk Goossens (1998: 65f.) en Wiesinger (1970: 64f., 123-133). Direct ten zuiden en zuidwesten van Maastricht tot aan de taalgrens is het aantal vocaalsplitsingen afhankelijk van het toonaccent zo groot geweest dat de toonoppositie er ten slotte verdwenen is; zie o.a. Cajot (2001) en Keulen (2004) over de ontwikkelingen in dit gebied. Ook in het Luxemburgs hebben de toonaccenten veelal voor hoogteverschillen in de klinkers gezorgd; daarnaast zijn in het Centraal-Luxemburgs lange klinkers onder (oorspronkelijke) stoottoon in bepaalde gevallen verkort, terwijl klinkers onder sleeptoon lang bleven; zie Gilles (2002) voor een overzicht en verdere referenties.

De fonetische verklaring voor al deze veranderingen moet liggen in de interactie tussen het toonverloop, de lengte en de intensiteit van de klinkers (geproduceerd door de stembanden) en de openingsgraad van de klinkers (geproduceerd in de mondholte). Precies die interactie tussen vocale en orale productie heeft ook de ə-naklank doen ontstaan.

BIBLIOGRAFIE

- ALDENHOFF, J. J. GERREKENS en P. STRAET (2003), *Diksjonäär van et Jömelejer Plat*. Eupen: Grenz-Echo.
- BAKKES, P. (1993), Guillons “Roermonder tongval” uit 1844 en Roermonds dialect uit 1992. In: *Spiegel van Roermond. Jaarboek van Roermond*. Roermond: Stichting Rura, blz. 53-65.
- BAKKES, P. (1996), *Variatie en verandering in het Montforts. Taalstructurele en sociolinguïstische aspecten van een veranderend dorpsdialect*. Amsterdam: P.J.-Meertens Instituut.
- BAKKES, P. (2002), 't Toears: het dialect van Thorn. In: *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde 4*, blz. 110-127.
- BAKKES, P. (2007), *Mofers Waordebook*. Montfort: Stichting Mofers Waordebook.
- BEENEN, P.H.H. (1973), *Dialect en volkskunde van Herten*. Roermond: Poell.
- BOERSMA, P. en D. WEENINK (2007), *Praat: doing phonetics by computer* (version 4.6.34) [Computerprogramma]. URL: <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>.
- CAJOT, J. (2001), Een toonloze enclave in polytoon gewaand gebied. Een les in structurele fonologie? In: *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde 3*, blz. 71-88.
- CORNELISSEN, G., P. HONNEN en F. LANGENSIEPEN (1989), *Das rheinische Platt – Eine Bestandsaufnahme. Handbuch der rheinischen Mundarten. Teil 1: Texte*. Köln: Rheinland-Verlag.
- DOLS, W. (1953), *Sittardse Diftongering*. Sittard.
- FOURNIER, R., J. VERHOEVEN, M. SWERTS en C. GUSSENHOVEN (2006), Perceiving word prosodic contrasts as a function of sentence prosody in two Dutch Limburgian dialects. In: *Journal of Phonetics 34*, blz. 29-48.
- FRINGS, T. (1913), *Studien zur Dialektgeographie des Niederrheins zwischen Düsseldorf und Aachen*. Marburg. (= *Deutsche Dialektgeographie 5*.)
- GILLES, P. (2002), Einflüsse der Rheinischen Akzentuierung auf die segmentelle Ebene. Evidenz aus dem Luxemburgischen. In: P. Auer en P. Gilles (red.), *Silbenschnitt und Tonakzente*. Tübingen, blz. 265-282.
- GOOSSENS, J. (1956), Stoottoon en diftongering van Wgm. *î* en *û* in Limburg. In: *Taal en Tongval 8*, blz. 99-112.
- GOOSSENS, J. (1965), *Die niederländische Strukturgeographie und die 'Reeks Nederlandse Dialectatlassen'*. Amsterdam. (= *Bijdragen en Mededelingen der dialectcommissie van de KNAW 29*.)
- GOOSSENS, J. (1989), Pieter Willems en zijn dialectenquête. In: J. Goossens, J. Taeldeman en A. Weijnen (red.), *Taal en Tongval - Themanummer 2: Honderd jaar Enquête Willems*, blz. 5-15.
- GOOSSENS, J. (1998), Schärfung und Diphthongierung von *î*, *û*, *û*. Moselfränkisch-limburgische Parallelen. In: P. Ernst en F. Patocka (red.), *Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Festschrift für Peter Wiesinger zum 60. Geburtstag*. Wenen, blz. 63-70.
- GOOSSENS, J., J. TAEDEMAN en A. WEIJNEN (red.) (1989), *Honderd jaar Enquête Willems. Taal en Tongval - Themanummer 2*.
- GUSSENHOVEN, C. (2000), The lexical tone contrast of Roermond Dutch in Optimality Theory. In: Merle Horne (red.): *Intonation: Theory and Experiment*. Amsterdam: Kluwer, blz. 129-167.
- GUSSENHOVEN, C. en J. PETERS (2008), De tonen van het Limburgs. In: *Nederlandse Taalkunde 13*, blz. 87-114.

- GUSSENHOVEN, C. en P. VAN DER VLIET (1999), The phonology of tone and intonation in the Dutch dialect of Venlo. In: *Journal of Linguistics* 35, blz. 99-135.
- KEULEN, R. (2004), De invloed van stoot- en sleeptoon op de vocaalkwaliteit en –kwantiteit. In: J. de Caluwe et al. (red.), *Schatbewaarder van de taal. Liber amicorum Johan Taeldeman*. Gent, blz. 227-234.
- KRUIJSEN, J. (red.) (2006), *Een eeuw lang Limburgs. SGV-Enquête 1914 – Veldeke 2006*. Roermond/Maastricht: Veldeke Limburg/TIC.
- MERTENS, A. (1885), Het Limburgsch Dialect. In: *Onze Volkstaal II*, blz. 201-265.
- MÜLLER, J. e.a. (red.) (1928-1971), *Rheinisches Wörterbuch*. Negen banden. Bonn/Berlin: Klopp.
- PETERS, J. (2006), The Cologne word accent revisited. In: M. de Vaan (red.), *Germanic Tone Accents*. Stuttgart: Steiner, blz. 107-133.
- SCHMIDT, J.E. en H.J. KÜNZEL (2006), Das Rätsel löst sich: Phonetik und sprachhistorische Genese der Tonakzente im Regelumkehrgebiet (Regel B). In: M. de Vaan (red.), *Germanic Tone Accents*. Stuttgart: Steiner, blz. 135-163.
- TANS, J. (1938), *Isoglossen rond Maastricht in de dialecten van Belgisch en Nederlandsch Zuid-Limburg*. Maastricht: van Aelst.
- VAAN, M. DE (2002), WGM. *ī en *ū vóór r in Zuid-Limburg. In: *Taal en Tongval* 54, blz. 171-182.
- VERBEEK, J. (1994), *Synchrone en diachrone fonologie van het dialect van Kinrooi met een klankgeografisch onderzoek van de omgeving*. Leuven.
- VERBEEK, J. (2005), Enkele aspecten uit de fonologie van het Kinroois en het Maaseiks. In: *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 7, blz. 63-75.
- VERHOEVEN, J. en B. CONNELL (1992), Tonal accents in a Limburg dialect: an acoustic-phonetic investigation. In: *Progress Report from Oxford Phonetics (PROPH)* 5, blz. 60-72.
- VERSTEGEN, V. (1946), Bijdrage tot de tonologie van de Oostlimburgse dialecten. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 20, blz. 99-108. (Herdrukt in: J. Goossens i.s.m. J. Cajot en J. Segers (red.), *Een eeuw Limburgse dialectologie*. Hasselt/Maastricht 1996, blz. 229-234.)
- WEIJNEN, A. (1936), Enkele toevallig gevonden isoglossen in Midden-Limburg. In: *Eigen Volk* 8, blz. 78-81.
- WELTER, W. (1929), *Studien zur Dialektgeographie des Kreises Eupen*. Bonn: Rohrscheid.
- WELTER, W. (1933), *Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- WIESINGER, P. (1970), *Phonetisch-phonologische Untersuchungen zur Vokalentwicklung in den deutschen Dialekten. Band 1: Die Langvokale im Hochdeutschen*. Berlin: Walter de Gruyter.